

Filmoteka Szkolna

Temat lekcji: Co jest w życiu „rzeczą główną”? – Z. Herbert: „Przesłanie Pana Cogito” i Krzysztof Zanussi: „Struktura kryształu”

Przedmiot: język polski

Czas: 2 godziny lekcyjne

Cele:

Uczeń:

- doskonalą umiejętność analizy i interpretacji wierszy XX wieku (interpretuje tytuł, wyjaśnia kreacje podmiotu lirycznego i adresata,
- określa główną myśl utworu,
- omawia budowę,
- wskazuje i objaśnia środki stylistyczne),
- znajduje symbole w wierszu,
- doskonalą umiejętność analizy porównawczej dzieła filmowego i literackiego,
- formułuje na podstawie tekstów kodeks człowieka żyjącego w XX i XXI wieku,
- kształtuje postawę moralną, prowadzi samodzielną notatkę z lekcji.

Metody i formy pracy:

Pogadanka, praca z tekstem, heureka, praca w grupach.

Środki dydaktyczne

- Zbigniew Herbert, „Przesłanie Pana Cogito”,
- Film Krzysztofa Zanussiego, „Struktura kryształu”, *Polska 1969*,
- Krzysztof Zanussi, „Scenariusze filmowe”, Warszawa 1978,
- „Słownik wiedzy o filmie”, Park Edukacja, Bielsko-Biała 2005,
- „Słownik wyrazów obcych” Władysława Kopalińskiego,
- Mirosława Mielcarek, Edward Pawlak, „Ilustrowany leksykon filmu europejskiego”, Wydawnictwo Kurpisz S.A. Poznań 2003,
- „Kontrapunkt”. Magazyn Kulturalny Tygodnika Powszechnego nr 1/2 (33/34) Kraków, 18 kwietnia 1999 temat numeru: Zbigniew Herbert – wcześniej niepublikowane utwory i świadectwa,
- Jan Błoński, „Tradycja, ironia i głębsze znaczenie” [w tegoż:] „Romans z tekstem”, Kraków 1981,
- Stanisław Barańczak, „Uciekinier z Utopii. O poezji Zbigniewa Herberta”, Wrocław 1994,
- „Czytanie Herberta”. Pod red. P. Czaplińskiego. Poznań 1995,
- Danuta Opacka-Walasek, „... pozostać wiernym niepewnej jasności”. Wybrane problemy poezji Zbigniewa Herberta. Katowice 1996.

Pojęcia kluczowe:

„Kino moralnego niepokoju”, Inteligent, Rzeczywistość komunistyczna, Bunt, Kodeks moralny, System wartości.

Przebieg lekcji:

1. Wprowadzeniem do lekcji może być odczytanie *Testamentu* Zbigniewa Herberta (załącznik nr 1). Następnie przytaczamy opinię Jana Błońskiego o poecie (załącznik nr 2).
2. Przypomnienie najważniejszych cech twórczości Zbigniewa Herberta, wypisanie ich na tablicy (np.: klasyk XX wieku, poeta doctus, korzysta z Biblii i antyku, wiersze czytamy w różnych

płaszczyznach: politycznej, filozoficznej, religijnej; posługuje się symbolami, mitami, wierszem białym, liryka maski).

3. Odczytanie wiersza pt: „Przesłanie Pana Cogito”.

4. Analiza i interpretacja tekstu:

a) Kim jest tytułowy Pan Cogito?

Wskazujemy filozoficzny rodowód postaci stanowiący trawestację Kartezjańskiej formuły „Cogito ergo sum”. Cogito - człowiek myślący, potrafiący uczynić użytek z własnego rozumu, rozważający świat.

b) Scharakteryzuj przestrzeń, w jakiej funkcjonuje Pan Cogito?

Rzeczywistość zagrożenia wartości: Triumf kłamstwa, zła, zbrodni, pogardy.

c) Praca z tekstem. Podział klasy na trzy grupy.

GRUPA I – praca nad konstrukcją podmiotu lirycznego.

Pytania do tekstu:

Kto mówi? (pytanie o podmiot liryczny, nadawcę tekstu)

- Czy postać „ja” lirycznego została wyraźnie zaznaczona w tekście?
- Czy można stwierdzić, kim jest „ja” liryczne? Jaka jest jego biografia?
- W czym imieniu wypowiada się „ja” liryczne?
- Czy podmiot liryczny zachowuje dystans wobec świata przedstawionego?
- Jak określilibyście postawę podmiotu lirycznego?
- Czy uważacie, że okoliczności powstania utworu lub znane Ci elementy biografii autora mogą pomóc w interpretacji wiersza?

GRUPA II – praca nad odbiorcą tekstu i treścią utworu.

Do kogo się mówi? (pytanie o „ty” liryczne, odbiorcę tekstu); O czym się mówi? (pytanie o temat, treść utworu).

- Czy wiersz Herberta daje przesłanki, aby stwierdzić, do kogo skierowany jest tekst? Czy mamy tu adresata wypowiedzi lirycznej?
- Określcie tematykę tekstu (Religijna? Polityczna? Filozoficzna? Teologiczna?). Uzasadnijcie swoje zdanie, popierając je cytatami.
- Zakładając, iż wiersze Herberta czytamy w kilku płaszczyznach, spróbujcie znaleźć ukryte w tekście aluzje o charakterze metaforycznym lub symbolicznym.
- Jak rozumiecie tytuł utworu?

GRUPA III – praca nad formą i stylem tekstu.

W jaki sposób się mówi? (pytanie o formę i styl „Przesłania Pana Cogito”)

- Czy omawiany tekst można zaklasyfikować do nurtu liryki intelektualnej?
- Czy analizowany utwór jest przykładem liryki bezpośredniej, czy pośredniej?
- Jak można określić kompozycję utworu?
- Dokonajcie charakterystyki stylu utworu.
- Czy analizowany tekst zbudowany jest na jakimś oryginalnym koncepcie? Jeśli tak, to określ rolę, jaką pełni w tekście?
- Czy analizowany tekst napisany został w konwencji liryki apelu?
- Jaką funkcję pełnią w tekście elementy ironii?
- Jaka tonacja (nastrój) dominuje w tekście? Jakie środki stylistyczne służą jej wytworzeniu?
- Jaką funkcję pełni w nim rozkaznik „idź”?

- Wyjaśnij następujące słowa – klucze: Gilgamesz, Hektor, Roland, wielkie słowa, stare zaklęcia ludzkości.
- Znajdź i objaśnij najciekawsze, Twoim zdaniem, metafory.

d) Prezentacja pracy grupowej. Uczniowie sporządzają notatkę.

Grupa I – o tym, że słowa te wypowiada Pan Cogito, dowiadujemy się z tytułu utworu, wiersz ma charakter impresywny, dominują w nim wypowiedzi skierowane do „ty” lirycznego. Pan Cogito to *alter ego* samego Herberta. Biografia Pana Cogito nie jest łatwa do ustalenia, ale to człowiek doświadczony, jego zbiór praw jest przemyślany, pełen godności i honoru, mówi o tym, jak się nie poddać, jak pozostać sobą w złym, zafałszowanym świecie. Pan Cogito wypowiada się w imieniu tych, których skatowano, próbowano zniewolić, odebrać godność. Podmiot liryczny zachowuje dystans wobec świata przedstawionego, a jego postawa zawiera się w słowach: honor, godność, bezkompromisowość, jasność poglądów i zasad, nie poddawanie się. Biografia Herberta, poety, który w Polsce komunistycznej nie miał przyszłości, nie miał pracy, pomaga w zrozumieniu sensu tekstu, który mówi o tym, aby nie iść na „układy”, ocalić siebie, swoją tożsamość, nawet za cenę odrzucenia, wygnania, cierpienia i rozpacz.

Grupa II – brak tu imiennego adresata wypowiedzi lirycznej, ale niewątpliwie wiersz jest skierowany do wszystkich. Oprócz warstwy dosłownej tekst ma także warstwę polityczną (np.: „ocalałeś nie po to aby żyć/ masz mało czasu trzeba dać świadectwo”) i filozoficzną/etyczną (np.: „i nie przebaczej zaiste nie w twojej mocy / przebaczać w imieniu tych których zdradzono o świecie”). Mamy tu np. wyraźne aluzje do przedstawicieli systemu totalitarnego („szpiclów katów tchórzy”), do postawy, jaką należy przyjąć wobec systemu („a Gniew twój bezsilny niech będzie jak morze”, „niech nie opuszcza ciebie twoja siostra Pogarda”). Tytuł utworu jest apelem do tych, którzy mają zachować „swą błazeńską twarz”, bo ona ich wyróżnia, a „bycie wyprostowanym” to przywilej.

Grupa III – wiersz niewątpliwie należy do uprawianego przez Herberta nurtu poezji intelektualnej; napisany został stylem podniosłym, patetycznym, to poetyckie przesłanie, liryka inwokacyjna, rozbudowana apostrofa do odbiorcy. Kompozycja i koncept - forma dystychu podkreśla stanowczość, niepodważalność reguł, wpływa na akcentowanie określonych treści, ostatnia zaś strofa, jednowersowa, jest puentą tekstu. Czasownik „idź” (tryb rozkazujący) podkreśla i eksponuje imperatyw moralny, a ironiczny ton przyjmuje podmiot liryczny, gdy mówi, że: „nagrodzą cię za to tym co mają pod ręką/ chłostą śmiechu zabójstwem na śmietniku”.

Gilgamesz, Hektor, Roland – wielcy bohaterowie, rycerze kierujący się przepisami kodeksu honorowego, niezwykłości, wolą umrzeć niż się poddać, oddają życie za wartości.

e) Czy założenia Pana Cogito zgodne są z założeniami myśli chrześcijańskiej? Porównanie Dekalogu i wiersza Herberta.

Tekst Herberta ma mało wspólnego z etyką chrześcijańską:

” a Gniew twój bezsilny niech będzie jak morze

ilekroć usłyszysz głos poniżonych i bitych

niech nie opuszcza ciebie twoja siostra Pogarda (...)

„i nie przebaczej zaiste nie w twojej mocy

przebaczać w imieniu tych których zdradzono o świecie”.

Pan Cogito odrzuca takie wartości chrześcijańskie jak miłosierdzie i przebaczenie. Jednak pojawia się w tym tekście z wiązek z filozofią św. Franciszka ("kochaj źródło zaranne/ptaka o nieznanym imieniu dąb zimowy...") oraz etyką Conradowską (nie uznawanie kompromisów, żądanie poświęcenia i męstwa bez względu na złożoność sytuacji, wierność

Filmoteka Szkolna

uniwersalnym wartościom, świadomość, że heroizm nie bywa nagradzany). Pojawia się tu również konieczność zachowania pamięci wielkich przodków.

- f) Podsumowanie tej części lekcji – odczytanie wiersza w płaszczyźnie filozoficznej i politycznej. Wypełnienie tabelki (załącznik nr 3).
5. Rozpoczynamy rozmowę z uczniami na temat wrażeń po obejrzeniu filmu. Jest to czas na swobodne wypowiedzi, uczniowie wyrażają swoje opinie.
6. Analiza filmu.

a) Bohaterowie:

Główny bohater, Jan – doskonale zapowiadający się młody naukowiec, fizyk, który świadomie rezygnuje z kariery naukowej i wraz z żoną mieszka na wsi, prowadząc spokojne, dość monotonne życie. Pracuje jako meteorolog, spędza czas na czytaniu książek filozoficznych.

Marek – kolega Jana ze studiów, człowiek, który właśnie wrócił z zagranicznego stypendium. Odwiedza swoich znajomych, ale nie jest to wizyta bezinteresowna. Marek ma za zadanie namówić Janka do powrotu na uczelnię. Ich wspólny profesor chce, aby Janek kontynuował karierę naukową i aby nie niszczył swojego talentu.

Anna – żona Janka, nauczycielka w wiejskiej szkole. Oddana pracy i mężowi. Skromna, ciesząca się każdą drobnostką, chętnie oddająca się zajęciom domowym. Jest kobietą, którą można nazwać opiekunką ogniska domowego.

b) Postawy, jakie reprezentują dwaj mężczyźni:

Janek – to postawa, którą bardzo popularnie nazywa się postawą: BYĆ. Janek wybiera życie takie, jakie mu odpowiada. Podejmuje decyzję o rezygnacji z kariery, splendoru, możliwości uczestniczenia w życiu naukowym świata. Nowy Jork może oglądać jedynie na zdjęciach Marka. Jan i Anna liczą każdy grosz (np.: scena, w której zastanawiają się, czy Anna może kupić nową koszulę, sceny na jarmarku w mieście), nie mają samochodu, żyją w domu ojca Anny. Podkreślić należy, że Jan takie życie wybrał, nikt mu tego modelu nie narzucił, nikt nie wywierał na nim presji. W zamian za „straty” spowodowane brakiem ambicji i chęci robienia kariery otrzymuje od życia niezależność, spokój, żyje w zgodzie ze sobą. Cieszy się cichym życiem z żoną, ma czas na refleksję i oddawanie się przyjemnościom (np.: czytanie książek).

Marek – to postawa: MIEĆ. Marek nastawiony jest na zysk i karierę. Na nic nie ma czasu. Przyznaje się, że już nawet nie czyta wszystkiego, co dotyczy jego specjalizacji. Jego życie to ciągły ruch, przemieszczanie się z miejsca na miejsce. Na początku filmu zaznacza, że nie miał urlopu od bardzo dawna (wykorzystuje urlop za zeszły rok). Nie ma również szczęśliwego życia rodzinnego, jest rozwiedziony i, chyba, nie bardzo ma czas na poznanie kogoś nowego, zresztą, nawet pewnie specjalnie nie myśli o założeniu rodziny, bo ta przeszkadzałaby mu w kontynuowaniu kariery naukowej. Marek ma pieniądze, zwiedza świat, jeździ samochodem, co u progu lat siedemdziesiątych stanowi luksus.

c) Problematyka utworu:

Filozoficzna/etyczna – to konfrontacja postaw reprezentowanych przez obu bohaterów. Kontemplacja kontra konformizm. Pytanie Zanussiego, to pytanie: Jak żyć? Co jest lepsze? Co wybrać? Janka, który żyje zgodnie z rytmem kosmosu, pilnuje pór dnia i roku, jego ciszę i kontemplację, radość czerpaną z życia i szczęście rodzinne, czy Marka, który żyje „szybko”, intensywnie, rezygnując ze spokoju i radości dnia codziennego?

Analiza scen, które pokazują mężczyzn organizujących sobie konkurencje sportowe: biegi, podnoszenie się na gałęzi i siłowanie „na rękę”. Tu pokazujemy fragment filmu lub fotosy, np: Sceny te mają charakter symboliczny, ponieważ tak naprawdę widzimy tu „walkę” dwóch postaw. Do mety obaj dobiegają równocześnie, z gałęzi spada najpierw Marek, a tuż za nim

Jan, walka „na rękę” przynosi po krótkiej chwili remis. Zanussi nie daje więc jednoznacznej odpowiedzi na zadawane pytania, ale widz wie, za którą z tych postaw opowiada się reżyser. Markowi nie udało się przekonać Jana do powrotu do miasta. Odjechał z niczym, obiecując, że będzie odwiedzał znajomych. Co ważne, Marek gardzi życiem Jana, kilkakrotnie mówi, że kolega marnuje swój talent, prowadzi jałowe, nijakie życie. Jan natomiast nie krytykuje Marka, nie komentuje jego pomysłu na życie, przyjmuje go w swoim domu z otwartością i radością.

Polityczna – to problem robienia kariery w Polsce lat sześćdziesiątych. Problem ten nie został wyartykułowany wprost, ale wszystko wskazuje, że akcja utworu rozgrywa się zimą 1967, może 1968, roku. A więc wyjeżdżający z domu Jana Marek za moment „wjedzie” w wydarzenia marcowe 1968. Poza tym w filmie mamy scenę, w której Jan obnaża sposób robienia kariery przez Marka – okazuje się, że kolega „wyeliminował” konkurencję i sam rozpoczął badania. Tak udało mu się napisać rozprawę habilitacyjną. Pytanie brzmi: Czy system komunistyczny sprzyjał takim sposobom nieetycznego postępowania? Czy, jak nazwał to Jan, „podkładanie świni”, było akceptowane i zupełnie na miejscu w tej rzeczywistości zakłamania, fałszu i zła?

7. Porównanie Pana Cogito i Jana, bohatera filmu Zanussiego. Sporządzenie tabelki.

Pan Cogito	Jan
Proponuje postawę wyprostowaną.	Proponuje postawę wyprostowaną.
Wybiera samotność	Wybiera spokojnie życie rodzinne, rezygnuje z kariery.
Nie oczekuje nagrody	W ogóle nie spodziewa się nagród. Zdaje sobie sprawę, że nie umrze jako słynny naukowiec. Wcale zresztą tego nie chce.
Jest wierny sobie. Przyjmuje postawę bezkompromisową.	Jest wierny sobie. Nie rezygnuje ze swojego życia mimo perswazyjnej postawy Marka.
Sprzeciwia się systemowi.	Na swój własny, prywatny sposób mówi systemowi: Nie. Nie pracuje naukowo dla kraju, nie reprezentuje Polski za granicą. Jego bunt jest cichy, lecz konsekwentny.
Łamie zasady etyki chrześcijańskiej, zasady Dekalogu.	Nie łamie zasad chrześcijańskich. Przeciwnie, żyje nimi. Cieszy się możliwością czytania dzieł świętego Tomasza z Akwinu.

8. Język literatury i język filmu.

Film Zanussiego jest czarno-biały. Mamy tu naturalne plenery, akcja rozgrywa się w zwyczajnym, wiejskim domu. Ten minimalizm sprawia, że widz skupia się na najważniejszym: dialogach. Zresztą niejako sam reżyser to tłumaczy, ponieważ pojawiają się w filmie znamienne słowa dotyczące dramatów Cechowa. Marek stwierdza, że nic się w nich nie dzieje. A Anna: „Właśnie w nich dzieje się najwięcej”. Podobną, skromną, formę wypowiedzi stosuje Herbert. Mamy wiersz biały, pozbawiony błyskotliwych metafor i szeregu innych środków stylistycznych, które mogłyby odebrać tekstowi autentyczność, powagę.

9. Interpretacja tytułu filmu.

„Struktura kryształu” – kryształ to minerał o nieskazitelnej wręcz czystości. I ona właśnie odnosi się do postawy Jana, do jego czystości moralnej, postępowania, to ocena jego trudnej, ale słusznej drogi życiowej.

10. Nawiązanie do filmu „Tango” Zbigniewa Rybczyńskiego.

„Tango” to krótki, bo zaledwie ośmiominutowy, film animowany, który pokazuje pokój i pojawiających się w nim ludzi. Są to rozmaite postaci – chłopiec, który wchodzi po piłkę, matka karmiąca niemowlę, kobieta przynosząca mężowi posiłek, umierająca staruszka. „Wydarzenia” w filmie tak zostały pokazane, aby widz mógł zobaczyć „tango” życiowe – od narodzin do śmierci. Być może tematyka utworu skupia się wokół uświadomienia ulotności życia, konieczności podejmowania decyzji, konieczności wyboru. Tu uczniowie mają czas na swobodne wypowiedzi, ponieważ film Rybczyńskiego można interpretować w wielu płaszczyznach.

11. Podsumowanie. Zwrócenie uwagi na moralny aspekt obu tekstów. Wspólna próba odpowiedzi na pytanie: Czy w dzisiejszych czasach opłaca się żyć zgodnie z własnymi zasadami?

Zadanie domowe

Dokonaj pisemnej analizy i interpretacji wiersza pt.: „Pan Cogito o postawie wyprostowanej”.

Załącznik nr 1.

„Testament”, Zbigniew Herbert

Zapisuję czterem żywiołom
to co miałem na niedługie władanie

ogniowi - myśl
niech kwitnie ogień

ziemi którą kochałem za bardzo
ciało moje jałowe ziarno

a powietrzu słowa i ręce
i tęsknoty to jest rzeczy zbędne

to co zostanie
kropla wody
niech krąży między
ziemią niebem

niech będzie deszczem przezroczystym
paprocią mrozu płatkami śniegu

niech nie doszedłszy nigdy nieba
ku łez dolinie mojej ziemi

powraca wiernie czystą rosą
cierpliwie krusząc twardą glebę

Wkrótce zwrócę czterem żywiołom
to co miałem na niedługie władanie

- nie powrócę do źródła spokoju

Załącznik nr 2

Jan Błoński, historyk literatury:

Kiedy pada nazwisko Herbert, znaczy ono dla mnie wybredność, szlachetność, wyrafinowanie. Ale także niezłomność zaprawioną kapryśnością, jakby po to, aby ludzi nie zanudzić. Subtelny i twardy zarazem, wielkim poetą, który pozostanie na zawsze w literackiej pamięci.

Załącznik nr 3

	Pan Cogito
Płaszczyzna polityczna	Jawi się czytelnikowi jako przeciwnik systemu politycznego, systemu totalitarnego. Nie może żyć w systemie, który go zniewala, niszczy, dlatego wybiera samotność, izolację, sam „skazuje się” na takie właśnie życie. W pełni zdaje sobie sprawę z konsekwencji – przegra, bo go zabiją, ale wygra moralnie.
Płaszczyzna filozoficzna	To mędrzec. To człowiek, który zbudował własny system wartości. Nie opiera się on na etyce chrześcijańskiej, ale na przeświadczeniu, że człowiek jest jednostką wolną i zawsze może powiedzieć: Nie, ponieważ nie musi się na wszystko zgadzać, nie musi ulegać presji. Ważne jest, aby w nieludzkich warunkach ocalić swoje człowieczeństwo, móc patrzeć w lustro bez wzdargy, bez strachu, móc oglądać „swą błazeńską twarz”.